

ВЛАСТТА В ТВОРЧЕСТВОТО НА ДЖОРДЖ ОРУЕЛ. ПАНОПТИКУМЪТ В ЛИТЕРАТУРАТА И РЕАЛНОСТТА

Тихомир Алексиев

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

POWER IN THE WORKS OF GEORGE ORWELL. THE PANOPTICUM IN LITERATURE AND IN REALITY

Tihomir Alexiev

St. Kliment Ohridski University of Sofia

The research aims to show the ability of authors, who face the harsh reality, to predict events, convey them to their audience and even warn the world about the dictatorship and abuse of power that affects various social circles. The main works presented and discussed in this report are the two immortal novels of the English writer, journalist and critic George Orwell, as well as part of his rich essayistic oeuvre. Literary comparisons are used as well as historical events and figures that put into practice what those who opposed totalitarianism wrote. In order to fully complete the study, the views of Michel Foucault, Noam Chomsky, and references to archetypes are presented in order to explain certain elements in the works.

Keywords: Orwell, Foucault, essay, novel, power, dictatorship, panopticon, Big Brother

В литературата сме свидетели на феномени, които ни плашат с точността на своите наблюдения и разсъждения върху вътрешния свят на човека, както и върху заобикалящата го среда. Литературата от началото и средата на миналия век се сблъсква със сериозни промени, като отразява в представителните творби най-вече страховете не само на авторите, но и на всеки човек, който се е сблъскал пряко с войните и със злоупотребите с власт. Може би най-известният пример за автор, който и до ден днешен кара своите читатели да настръхват от точността на представените събития, е Джордж Оруел. Роден в Индия, той е пряк свидетел на имперските методи за налагане на контрол – по негово време Англия е с изключителен контрол над своите колонии. Като част от ордите на „белия човек“, Оруел представлява короната и прилага нейните закони спрямо подчинения народ. Това ще се окаже ключово в развитието на неговото литературно съзнание, като той ще засегне и някои важни въпроси – какво всъщност ти дава властта, какво ти взима,

може ли властта да бъде използвана за добро и т.н. Оруел ще работи с различни по структура, но с еднакво значение опозиции, показващи отношенията между представителите на двете социални групи, сключили граждански договор – управлявани и управляващи.

В своето есеистично творчество Оруел се занимава с проблемите във властта и с хората, които са нейни представители. Самият той е принуден да следва наложени над подчинени хора закони, когато изпълнява функцията на полицаи в Бирма. В своето есе „Да застреляш слон“ (ДжО/Ю) той самият е представител на властта, ненавиждан от хората, за които трябва да отговаря и да наказва, ако се отклонят от реда. Говори и за нуждата властта да взема жертви, за да демонстрира своята сила над телесния и душевния свят не само на своите подчинени, но и на своите собствени хора – чрез акта на убийството на слона се демонстрира притежаване не на един обект, а на цяла една общност от хора, които не могат да се опълчат на решенията, взети от управляващите. В есето си „Приютът“ Оруел влиза в ролята на потърпевш от властта. Там той преживява като човек, който е принуден да живее в мизерни условия, да се подчинява на човек, който е на по-висока позиция (и който е мразен от подопечните си) и др. За кратко време успява да се добере до друга част на приюта, в която условията са по-добри – храната е топла и вкусна, килиите са топли, но нищо от това не достига до другите хора – нито като информация, нито като ресурс (останалата храна се изхвърля, вместо да се даде на мизерстващите). С тази своя история Оруел говори не просто за неравенството, а като цяло за наложената изолация над страдащия индивид, който се нуждае от добри условия, за да се поддържа жив и да се развива. Критиката се отнася най-вече към лидерите на тоталитарните държави, които живеят в охолство, докато народът страда. Такъв е случаят в комунистическа Албания, където нейният лидер, Енвер Ходжа, създава цял квартал в столицата Тирана, в който живее не само той, но и най-близките му хора. Там са налични всички удобства на Запада (макар политиката на диктатора да е срещу западното влияние), а самото място служи като паноптикум. Подобно място се появява и в „1984“ (срещата с О'Брайън в дома му). Самото построяване на Версай също може да изпълнява същата функция, макар да е използван за наблюдаване основно на приближените до Краля Слънце.

В друг текст, наречен „Обесването“, коментира от гледната точка на свидетел – разказва ни случка, в която един индиец, който е здрав и с разсъдъка си, е подготвян за смъртна присъда. Тук говори върху задалена идея от 19. век в романа на Достоевски „Престъпление и нака-

зание“ (ФД/FD) – тази за разделението на хората между обикновени и висшестоящи. Държащите властта не приемат отнемането на живот на един нисш човек като грешка, а като нещо наложително, за да продължи работата на системата. Оруел обаче се противопоставя на тази теза, като смята, че подобни действия предотвратяват единствено възможен бунт от по-нисшата класа хора, като те биват държани в постоянен страх от властимащите. Изказва критика към параноичния Сталин, който, в навечерието на Втората световна война, приключва своята голяма чистка, която заличава всеки, сметнат за враг на режима.

Ако Фьодор Достоевски в своето „Петокнижие“ ни показва средата, в която се ражда един диктатор¹, то Оруел ни дава различни гледни точки на диктатурата. В своите знаменити романи „1984“ и „Фермата на животните“ ни разкрива света на живеещите в тоталитаризъм. „Фермата“ показва изкачването по стълбицата на кулата от един животински вид, който дори не се церемони да жертва животни от своето стопанство, както и да променя своите собствени закони с цел да не признава своето прегрешение (ДжО2/Ю2). За никого не е тайна, че прототипи на животните са конкретни личности, както и прослойки в обществото. В крайна сметка изкачването до върха на кулата води единствено до уподобяване на властимащите, като техните първоначални ценности са отдавна забравени. Самата поява и публикуването на книгата е възпрепятствано – когато Оруел пише своето произведение, Англия е във военен съюз със СССР, затова издателствата в Кралството отказват първоначална публикация на труда му. Получава се опозиция между двата романа – в единия случай чрез издигането до най-високата точка се достига до сигурност, а в другия до нея се стига чрез смирение и подчинение на тези, които са наблюдавани. И в двата случая се достига частно до идеал, но с коренно противоположни резултати.

В „1984“ се откроява най-видно идеята за паноптикума чрез фигурата на Големия брат, който винаги те наблюдава: „Портретът бе нарисован така, че очите да те следват, накъдето и да се обърнеш. ГОЛЕМИЯ БРАТ ТЕ НАБЛЮДАВА, гласеше надписът отдолу“. (ДжО1/Ю1). Първоначално предвиден като проект за затвор, в чийто център стои кула, от която се вижда всяка една килия, но затворниците не могат да видят върха ѝ. От това следва саморефлексивност от страна на затворниците, които следват правилата, без да знаят дали са наблюдавани или не. Това се постига и чрез работата на пазачите, които симулират присъствие чрез коригиране на затворническите грешки. В ро-

---

¹ Тази идея дължа на професор Людмил Димитров, с когото коментирахме по време на лекция идеите, изразени в „Петокнижието“ от Достоевски.

мана ни се представя опит за бягство от тази система (бележката на Джулия към Уинстън, дала началото на техните взаимоотношения), но ни се показват и последствията от отклоняването от правилата (разпитът на О'Брайън). Мишел Фуко показва как функционира паноптикумът като властови механизъм. Той е форма за упражняване на контрол над масите, особено в държавните институции. Фуко представя управляването на едно общество в миналото при кризисна ситуация – епидемия. Използвайки архитектурната фигура на Бентам, Фуко обяснява прилагането на властта и положителните ефекти от този проект, като разширява концепцията за паноптикума. Според него подобна система на управление не само ще намали нуждата от надзиратели, но и ще предотврати прояви на неподчинение у наблюдаваните. От икономическа и индустриална страна това би подпомогнало производството и финансовото състояние на едно общество. От друга страна, този метод на наблюдение ще помогне за контролирането на затворените части в обществото – дава пример с религиозното училище, в което, чрез децата, се получава информация за цялото семейство, като се предотвратяват злоупотреби от страна на родителите спрямо децата. Говори за цялостната представа за затвора – спестява се струпването на маси от хора на едно място, така че всеки да може да бъде наблюдаван поотделно, както и за саморефлексията на всеки един от затворниците – ако затворниците са осъдени и са отделени един от друг, не съществува опасност от заговори, сбивания, бунтове и др. „Той е видим, но не вижда; обект на информация, никога субект в комуникация“ (МФ/МФ). Прилага подобна концепция за болници/лудници и училища, подложени на подобен тип изолация – лудите не могат да причиняват безредици, болните – да заразяват, учениците – да преписват. Същото се отнася и за обикновените работници – отнема се възможността за кражби, сбивания, разсейване и причиняване на щети, защото всеки е наблюдаван и моментално санкциониран. Тълпата, която представлява място за обмен на информация, често зловредна, е заличена и работи като добре смазана машина, подчинена на наблюдаващите. Индивидуалността според Фуко все пак се запазва, докато в представата на Оруел тя е потискана, ако представлява опасност за работата на системата. Цялостната идея на паноптикума е да поражда съзнанието за постоянна видимост на субекта, без той да има представата за това дали е под наблюдение. Бентам сам предвижда това в проекта си за затвора, като прави достъпа до кулата в центъра невидим за затворниците, изолиран от техните сетива, така че никога да няма представата за това дали са наблюдавани, или не. Чрез упражняване на власт над затворените, когато пра-

вилата са нарушени, започва един стремеж към следване на една линия, а нейното напускане води до санкция. Подобно нещо може да се види в поведението на едно дете, играещо пред блока, знаейки, че майка му може да го види и да му се скара, ако наруши някое правило.

Друго място, в което Фуко прилага идеята за паноптиката, е армията. В произведенията на Оруел виждаме само част от този вид работа на военните конфликти. В „1984“ Оруел работи с идеята за постоянната война като отговор на дефицита на стоки, както и с представата за един постоянен обект на омраза. Залага на идеята, че трябва да се следва идеала за победа, независимо от това кой е опонентът на нацията. По този начин обществото се държи в едно неведение за наистина случващото се, като понякога се изпълняват публични екзекуции на военнопленници. Самият Уинстън, по време на едно подобно шествие, вижда един такъв затворник, който му се струва познат. Задава идеята за наказание над свои хора, за да се покаже дейност от страна на режима. Това ни се потвърждава и от „разпита“ на гореспоменатия, който се спасява, като бива пречупен и се връща в зададената от управляващите пътека. Изключително важна е частта, в която се чете от книгата на Голдщайн. Разбираме, че това наистина е методът, по който работи партията, предоставен на всеки, който иска да се бунтува срещу ѝ. Задоволявайки желанието за бунт на затворника, като му показва вътрешната страна на кулата, партията успява да набележи тези, които трябва да бъдат санкционирани, за да пречупи тяхната нужда от промяна. Така затворниците, които успеят да се докоснат до този свръхидеал, са върнати отново в тежката действителност, но с променен светоглед – подложени на различни видове мъчения, които буквално променят техния вътрешен свят и облика им, те губят своето желание за свобода, което потвърждава и част от думите на Оруел – „Свободата е робство“. Другата част от слогана на партията гласи „Войната е мир“. Това също е важна тема за произведението – освен физическата война, която се води с една от двете други сили, война има и в обществото. Такава война всъщност е изкуствено създадена от страна на властимащите, за да се даде идея на управляваните, че има едно истинско зло, което трябва да бъде изкоренено. Това всъщност работи като пропаганда на режима, използваща познат модел. Така Големия брат става прототип на Иисус, а Голдщайн е прототип на Юда, предал своя учител за лична изгода. Подобна пропагандна дейност ще се появи по времето на Студената война, но ще е двустранна и ще обхваща двете основни сили, борещи се за надмощие една с друга – САЩ и СССР.

Идеята на Оруел да представи дистопичния свят се появява преди неговите книги. Олдъс Хъксли с неговия роман „Прекрасният нов свят“ (ОХ/ОН), както и Евгени Замятин с романа „Ние“ (ЕЗ/ЕЗ), представят точно тази идея – за човека, който е само част от обществената машина. Оруел заимства от тези произведения – Замятин е посрещнат именно от него, когато емигрира от Русия (неслучайно сюжетите на „1984“ и „Ние“ са сходни), а Хъксли също представя един утопичен, но лишен от всякакъв вид индивидуалност свят. Оруел, от своя страна, обяснява мотивите си за творчеството си – той определя себе си като социалист, който е отвратен от тоталитарното налагане на политическите идеи, които той споделя. Чрез своята дейност той дава пример за последствията върху индивидуалността на едно мислещо човешко същество, като заменя опозицията „наблюдаващ : наблюдаван“ с „управляващ : управляван“, като прави и двете тъждествени една с друга. Ноам Чомски ще определи два проблема – този на Платон и този на Оруел. „Проблемът на Оруел“ може да бъде решен чрез събирането на факти за заобикалящия ни свят, които да служат за доказателство на тезата, че властта и привилегиите работят по един и същ начин, както и да се покаже работата на действащите механизми. Чомски показва, че Оруел е само част от умовете на миналия век, които се интересуват и критикуват управлението на една тоталитарна страна, опитваща се да претопи съзнанието на гражданите ѝ. „Проблемът на Платон“ е дълбок и интелектуално вълнуващ за разлика от „проблема на Оруел“. Но ако не успеем да стигнем до разбирането на „проблема на Оруел“, до признаването на неговата значимост в собствения ни обществен и културен живот и да го преодолеем, шансовете на човешкия род да оцелее достатъчно дълго, за да открие отговора на „проблема на Платон“ според Чомски не са големи (Чомски/Chomski 1991).

БИБЛИОГРАФИЯ

Чомски/Chomski 1991: Чомски, Н. *Медиите под контрол (Забележителните постижения на пропагандата)*. Прев. Д. Матев. София: Агата-А, 1994. [Chomski, N. *Mediite pod kontrol (Zabelezhitelnite postizhenia na propagandata)*. Sofia: Agata-A, 1994.]

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

ДжО/ГО: Дж. Оруел. *Да застреляш слон*. Прев. П. Боянов. София: Фама+, 2021, 14 – 22, 23 – 28, 29 – 36. [G. Orwell. *Da zastreliash slon*. Sofia: Fama+, 2021, 14 – 22, 23 – 28, 29 – 36.]

- ДжО1/GO1:** Дж. Оруел. 1984. Прев. М. Бояджиева. София: A&T publishing, 2020, 255 – 313 [G. Orwell. 1984. Sofia: A&T publishing, 2020, 255 – 313.]
- ДжО2/GO2:** Дж. Оруел. *Фермата на животните*. Прев. М. Бояджиева. София: A&T publishing, 2020. [J. Orwell. *Fermata na zhivotnite*. Sofia: A&T publishing, 2020.]
- ЕЗ/EZ:** Е. Замятин. *Ние*. Прев. Р. Бърдарска. София: Фама1. 2020. [Zamyatin, Evgenij. *Nie*. Sofia : Fama1, 2020.]
- МФ/MF:** М. Фуко. *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. Прев. П. Стайнов, А. Колева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998, 204 – 242. [M. Fuko. *Nadzor i nakazanie. Razhdaneto na zatvora*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1998, 204 – 242.]
- ОХ/ОН:** О. Хъксли. *Прекрасният нов свят*. Прев. В. Чушкова. София: Фама+, 2022 [O. Haksli. *Prekrasniat nov sviat*. Sofia: Fama+, 2022.]
- ФД/FD:** Ф. М. Достоевски. *Престъпление и наказание*. Прев.: Г. Константинов. София: Народна култура, 1968, 252 – 260. [F. M. Dostoevski. *Prestaplenie I nakazainie*. Sofia: Narodna kultura, 1968, 252 – 260.]